

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Lalehzar: the Front Line of Tehran's Modernization
(The Street as the Modernity Diffusion Frame from the City into the Society)
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

لاله‌زار، خط مقدم مدرنیزاسیون در تهران
(لاله‌زار، بازتاب نفوذ مدرنیته از شهر به جامعه ایرانی)

محمد آتشین‌بار*

استادیار گروه علوم باغبانی و فضای سبز، دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۳

چکیده

بیان مسئله: نگاه نو به جامعه در عصر قاجار، با جریان‌های مدرنیزاسیون جهانی هم‌زمانی دارد و احداث خیابان لاله‌زار، از اولین اقدامات حاکمیتی در ایران برای ورود به این عرصه است. می‌توان مدعی شد، ماجرای که بر خیابان لاله‌زار گذشته، بازتابی دقیق از تعریف «مدرن» است که آن را از یک خیابان باغی، به یک فضای جمعی شهری بدل کرده است. تغییرات نمای ساختمان‌ها، استقرار مبلمان شهری، سنگفرش معابر و تقویت کارکردهای خیابان همچون ساخت هتل، کافه و سالن تئاتر از مهم‌ترین جلوه‌های این فرایند است. خیابان لاله‌زار که در دوره قاجار با هدف ایجاد مکانی تفریحی در شهر برای درباریان و متمولین احداث شده بود، در دوره پهلوی، اول به فضای جمعی برای عموم جامعه تحول یافت و امکان گذران اوقات تفریح و حضور و مشارکت در جریان زندگی شهری را برای جامعه فراهم آورد.

هدف پژوهش: خوانش نقش ادراکی فرآیند مدرنیزاسیون شهری در شکل‌گیری جامعه مدرن تهران دوره پهلوی اول با استناد به تحولات کالبدی خیابان لاله‌زار.

روش پژوهش: با متمایز کردن چهار مداخله «نزئین‌گرایی»، «خطی‌سازی»، «نماگرایی» و «مونومان‌گرایی» که اقدامات اساسی در مدرنیزاسیون شهری محسوب می‌شود، خیابان لاله‌زار با روش تحلیل تصویری، ارزیابی و ردپای معیارهای فوق در آن تحلیل می‌شود.

نتیجه‌گیری: پدیدارشدن یک «آمیانس» شهری متفاوت از فرهنگ عمومی جامعه به‌عنوان ثمره مدرنیزاسیون خیابان لاله‌زار و این واقعیت که مدرنیزاسیون در ایران با خیابان لاله‌زار آغاز شد و سرعت گرفت، نتایج اصلی پژوهش را شکل می‌دهد.

واژگان کلیدی: مدرنیزاسیون، خیابان، تهران، لاله‌زار، آمیانس شهری.

مقدمه

شهر با ویژگی‌های چندوجهی خود، اگرچه ممکن است اولین بستر وقوع مدرنیزاسیون نباشد، اما حتماً تأثیرگذارترین است. به عبارتی، در شهر می‌شود فرایند مدرنیزاسیون را درک کرد. از آن‌جا که اولین مظاهر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مدرنیته در خیابان متبلور می‌شود (برمن، ۱۳۷۹)، در اکثر کشورهای توسعه‌یافته و یا در حال توسعه، تغییرات مدرنیزاسیون شهری از خیابان آغاز شده است. این مؤلفه منظر شهری، به دلیل ادراک جامعی که از شهر ارائه می‌دهد، امکان مداخلات سریع‌تر و در مقابل، عمیق‌تری را فراهم می‌کند.

«مدرنیزاسیون»^۱ یکی از قابل‌توجه‌ترین عبارات اواسط قرن نوزدهم است؛ زمانی که تلفیق صنعتی‌گری و شهری‌گری^۲، پایان ادراک سنتی از جامعه را رقم زد. این مفهوم به فرایندی اشاره دارد که طی آن، در لحظه‌ای مشخص از تاریخ، یک جامعه شهری به سطح پیشرفته‌ای در زمینه علوم، فنون، قدرت تولید، کارکردهای اجتماعی و مدیریت شهری نائل می‌آید و قادر به ارتقای کیفیت زندگی خود است (Guangting, 1996).

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۱۹۷۹۸۲۶، atashinbar@ut.ac.ir

و تکمیل قوانین شهری و تغییرات ساختاری و مدیریتی شهرسازی (بمانیان، ۱۳۸۵؛ شعبانی و کامیاب، ۱۳۹۱)، نمادهای مدرنیته و روند تاریخی توسعه آن در جامعه (پولادوند، ۱۳۸۹؛ حبیبی و اهری، ۱۳۸۷) را هدف قرار می‌دهد. این مطالعات غالباً در ابعاد فیزیکی و شکلی خیابان عمیق شده‌اند.

این پژوهش سعی دارد تفسیری نوین و متفاوت از خیابان لاله‌زار را با تمرکز بر فرایند مدرنیزاسیون شهری در تهران ارائه دهد.

روش‌شناسی و تئوری‌های پژوهش

این پژوهش یک تحلیل نظری-تاریخی در حوزه سیاست‌های مدرنیزاسیون شهری است. جهت ادراک شفاف موضوع، ترسیم چگونگی بازتاب مدرنیزاسیون شهری در تهران ضروری است. از این‌رو، جنبه‌های مدرنیزاسیون خیابان لاله‌زار از طریق تحلیل تصاویر^۴ قرائت می‌شود.

دلیل انتخاب این خیابان، در تحولات مربوط به دوران مدرن تهران نهفته است. لاله‌زار، در واقع، پیشگام مدرنیزاسیون شهری در ایران و همچنین ستیغ آن است. پرداختن به معنای آن‌چه که «مدرن» شناخته می‌شود، شکل‌گیری اصطلاح «مدرنیزاسیون شهری» و تبیین معیارهای مدرنیزاسیون خیابان، نهاد نظری پژوهش را می‌سازد.

با فرض این‌که خیابان لاله‌زار، عنصر خط مقدم مدرنیزاسیون در تهران باشد، با تبیین چهار مداخله شاخص «تزیین‌گرایی»، «خطی‌سازی»، «نماگرایی» و «مونومان‌گرایی» به‌مثابه ابزار، این فرایند تحلیل و ارزیابی خواهد شد.

• مدرنیزاسیون خیابان

ایده مدرنیزاسیون، تداعی‌گر «مدرنیته»^۵ است: «رابطه‌ای با زمان گذرا» (Borot, 2001, 186). صفت modernus، بنابر گفته‌های جائوس که تاریخ آن را ترسیم می‌کند (Jauss, 1998, 173-229)، در زبان لاتین پسین در اواخر قرن پنجم میلادی پدیدار شد و از ریشه modo به‌معنای «درست‌سروقت»، همچنین الان و در زمان اکنون می‌آید و حکایت از آن دارد که حاضر، جاری و معاصر با گوینده است (و نه لزوماً چیزی که جدید است). قید مدرنیته که نخستین‌بار در سال ۱۸۲۳ توسط بالزاک به‌کار رفت (Losada, 2005, 150)، شکل شاخصی از تمدن را معرفی می‌کند که در مقابل شکل سنت مطرح می‌شود. این واژه که در اواسط قرن ۱۹ زاده شده، «مفهومی نسبتاً مبهم است که در سطح جهان، یک پیشرفت تاریخی و تغییر ذهنیت را نشان می‌دهد» (Baudrillard, 1992, 552-554). بنابراین، مدرنیزاسیون یک پدیده پیچیده است که نمی‌تواند به

در ایران با تأسیس سلسله قاجار در قرن ۱۸، اولین گام‌ها جهت مدرنیزاسیون با ایده «ایجاد یک ارتش مدرن» (Karvar, 2004, 68) شکل گرفت. تأسیس دارالفنون توسط امیرکبیر با الهام از الگوی آکادمی نظامی مسکو (۱۸۵۱) که متخصصان غربی در آن به تدریس مشغول شدند، از مصادیق اصلی آن است. علاوه بر آموزش‌های نظامی، پزشکی مدرن، زبان‌های خارجی و علوم فیزیک نیز در دارالفنون تدریس می‌شد (Farman, 1968, 119-120). همچنین در عرصه شهری، مدرنیزاسیون تهران در ابعاد مختلفی از جمله زیرساخت‌ها، منظر و فعالیت‌های اجتماعی آغاز شد. این رویه در دوره پهلوی اول به اوج رسید و فعالیت‌های اجتماعی و کارکردی فضاهای شهری نیز به آن اضافه شد. طی همین دوران است که جامعه ایران، با مفهوم جدید «خیابان در عرصه شهری» آشنا می‌شود. تا قبل از آن، خیابان مفهومی دیگر برای مخاطب ایرانی داشت.^۶ مفهومی که با اسطوره، معنا و قداست پیوند خورده است. شاید دلیل اهمیت این مفهوم و جایگاه آن باعث شده تا مهم‌ترین اقدام حاکمیتی برای نوگرایی جامعه، یعنی مدرنیزاسیون، به خیابان معطوف شود. چراکه معادل این واژه در زبان فارسی گذر بوده که حتی ابعاد معنایی آن نیز در ادبیات شهری دوره سنت ما تبیین شده و تغییر گذر به خیابان حتماً امری تأثیرگذار در تحول جامعه بوده است.

پیشینه پژوهش

از آن‌جا که خیابان لاله‌زار، به‌عنوان یکی از نمادهای تجدد در ایران شناخته می‌شود، ترسیم تصاویر و صحنه‌هایی از جریان زندگی آن در دوران قاجار و پهلوی در حوزه‌های مختلف ادبی، هنری، اجتماعی و همچنین نزد تاریخ‌نگاران به‌وفور یافت می‌شود. از نمونه‌های آن می‌توان به محصولات سینمایی چون «کندو» (گله و مصیبی، ۱۳۵۴) و «جهان‌پهلوان تختی» (حاتمی و افخمی، ۱۳۷۶)، مجموعه‌های تلویزیونی «هزاردستان» (حاتمی، ۱۳۶۶-۱۳۵۸) و «شب دهم» (فتحی و بشکوفه، ۱۳۸۰)، آثار مستند «هشتصد قدم در لاله‌زار» (شریف موسوی و بهرامی، ۱۳۸۳) و «تصاویر یک شهر، تهران امروز» (سینایی، ۱۳۵۶) و همچنین آثار ادبی چون «خاطره‌های پراکنده» (ترقی، ۱۳۷۱) اشاره داشت.

فارغ از این نمودهای خاطره‌انگیز، تحولات خیابان لاله‌زار را در حوزه پژوهشی، می‌توان در دو دسته کلی تمییز داد: دسته نخست، تمرکز را بر توسعه شهرسازی در دوران قاجار و پهلوی (پاکزاد، ۱۳۹۰) و پیدایش مدرنیته در ایران و تحولات مفهوم شهری‌گری می‌گذارد (کیانی، ۱۳۸۳؛ بانی‌مسعود، ۱۳۹۱). این پژوهش‌ها، مشخصاً معطوف به کانسپت‌های شکل‌گیری و احداث خیابان در ایران است. دسته دوم، مباحث تدوین

- تزئین‌گرایی^{۱۰}

هرگونه ترکیب الگوها یا هر نظامی از عناصر افزوده به یک شیء یا فضا به‌منظور تزئین و بزک آن، تزئین‌گرایی شناخته می‌شود. اصطلاحات تزئین و دکور، هر دو، به زیباکردن معماری و محیط شهری می‌پردازند (Riisberg & Anders, 2015). برت، تزئین را شیوه‌ای می‌بیند که عمدتاً به لذت بصری اختصاص داده شده و آن را به‌مثابه ارزش‌هایی می‌پندارد که شناخت اجتماعی و رضایت ادراکی را شامل می‌شود (Brett, 2005). میلمان شهری دوره مدرن از جمله تابلوها و عناصر روشنائی محصول این نگاه هستند.

- خطی‌سازی^{۱۱}

براساس «لغت‌نامهٔ زیبایی‌شناسی»، این واژه، معرف انتظام عناصری است که در یک ردیف مستقیم سازمان یافته باشند. این اصطلاح، بدواً به ادبیات فنی و اداری راه‌های شهری اختصاص داشت، اما در هنرهای فضایی نمود یافته و به‌عنوان خطی‌سازی بناهای ساخته‌شده در معماری و شهرسازی و یا ردیف گیاهان کاشته‌شده در باغ‌سازی مثل صف درختان، بسترهای انتظام‌یافته گل‌کاری‌شده یا پرسپکتیوهای وسیع باغ‌سازی‌های فرانسوی توصیف می‌شود. لغت‌نامه، در تبیین واژهٔ خطی‌سازی به دِکارت ارجاع می‌دهد که در «گفتار در روش»، منشأ لذت و خرسندی ما از خطی‌سازی را دلایل زیبایی‌شناسی می‌داند؛ آن‌جاکه معماری و شهرسازی، مکان‌های منتظم را در مقابل خطوط مدور و منحنی در خیابان‌های شهرها بیشتر می‌پسندد. لوکوبوزیه هم معتقد است که «انسان مستقیم راه می‌رود و الاغ کج و معوج حرکت می‌کند» (Souriau, 1990).

- نماگرایی^{۱۲}

با استناد به گفته‌های تاریخ‌نگار فرانسوی پی‌یر پینون^{۱۳}، کسی که در سال ۱۹۴۱ واژهٔ نماگرایی را اختراع کرد، ژان شارل مورو^{۱۴} معمار فرانسوی بود که با اشاره به بلوک‌های شهری ناسالم در پاریس، پیشنهاد حفاظت و نگهداری از جداره‌های نما و تخریب و بازسازی پشت آن را داد تا بافت‌های فرسوده شهر بهبود یابد (Moreux, 1941, 5). اقداماتی هم که در دورهٔ سلطنت لویی سیزدهم در میدان‌های وُژ^{۱۵} و دُفین^{۱۶} و همچنین طراحی و احداث خیابان ریوولی در دورهٔ پادشاهی ناپلئون اول روی داد، نوعاً شبیه به اقداماتی است که با هدف حفظ میراث معماری و شهری با رویکرد نماگرایی انجام می‌شود. عمل نماگرایی، محتوای ساختمان را از چهره آن جدا کرده و خوانش شهر را پیچیده می‌کند (Pumain et al., 2006).

توسعهٔ اقتصادی و فنی صرف تنزل یابد. بلکه فراتر از آن، تکامل روانی و توسعهٔ فرهنگی جوامع را هدف قرار می‌دهد. «مدرنیزاسیون شهری» رویکردی است که منحصر به ارتقای کیفیت شهرها از طریق اعتباربخشی به هنرها، معماری و فرهنگ است که عناصر ساختاربخش منظر شهری هستند (Miles & Paddison, 2005, 833) و توجهات را از تصویر واقعی صرف، به‌سوی تصویر مطلوب ذهن و ادراک مخاطب تغییر می‌دهد (Belina & Helms, 2003, 845). مدرنیزاسیون شهرها، همچنین علاوه بر توسعهٔ صنعت و تقویت نیروی تولید ثروت، نتیجهٔ میل به ارائهٔ تصویری از شهر است که «زیباتر، جذاب‌تر و دلپذیرتر» (Ethier & Margier, 2019) باشد. نمونه‌ای تمام و کمال از این مفهوم شهری، مدرنیزاسیون پاریس در زمان حاکمیت ناپلئون سوم^{۱۷} است که او مأموریت انطباق شرایط شهر را با چارچوب‌های جامعهٔ مدرن و نیازهای آن به بارون اوژن هوسمان^{۱۸} سپرد. مأموریتی که «پاریس مزین، پاریس رشدیافته، پاریس تصفیه‌شده» نام گرفت (Poutissou, 2008) (تصویر ۱). این فرایند که هم‌زمان با تغییرات ساختاری در سایر شهرهای اروپایی رخ داد، در قالب چهارگونه مداخله که به‌مثابه ابزارهای مدرنیزاسیون برای تغییر شأن خیابان از دورهٔ سنت به مدرن شناخته می‌شوند، تبلور می‌یابد.

تصویر ۱. خیابان بس‌دزورسن^{۱۹} پیش از احداث خیابان آرکول^{۲۰} کنونی، منطقهٔ چهار پاریس، ۱۸۵۳. در این تصویر جزئیاتی چون سنگ‌فرش کف، مسیر هدایت آب‌های سطحی و روشنائی خیابان و پایه‌های فلزی دارای موتیف چراغ از مهم‌ترین اقدامات هوسمان محسوب می‌شود. مأخذ: <https://viewer.slv.vic.gov.au/?entity=IE7061353>

- مونومان‌گرایی^{۱۷}

و هوای پرتراوت بهاری را استنشاق می‌کنند... عده‌ای دیگر کنار جوی نشسته و به جریان آب چشم دوخته‌اند» (بروگش به‌نقل از حبیبی و اهری، ۱۳۸۷، ۱۲).

پس از ناصرالدین‌شاه تا اواخر قاجار، به تدریج مغازه‌هایی ساخته می‌شود که بیشتر کالاهای مربوط به مد عرضه می‌کنند. برای نمونه می‌توان به مغازه «کنتوآر» که اجناس فرنگی می‌فروخت، خانه فرانسو، تجارت‌خانه هلندی و اداره پست اشاره کرد. از نمونه‌های معماری این دوره، گراند هتل است (تصویر ۳) که در قسمتی از باغ و خانه شمس‌الدوله و سیف‌الدوله به‌سبک اروپایی ساخته شد و محل اقامت مسافری خارجی بود و کنسرت‌های عارف قزوینی و چند نمایش از میرزاده عشقی در آن به نمایش درآمد (برومندی، ۱۳۸۷، ۲۰-۱۸).

در عصر پهلوی اول (۱۹۴۰-۱۹۲۰) اگرچه احداث خیابان‌های نفوذی^{۲۱} در دستور کار حاکمیت قرار داشت اما خیابان لاله‌زار با همان اولویت دوره قاجار مورد توجه بود. ژاک هر دو ان^{۲۲} جهانگرد فرانسوی که در سال‌های ۱۹۲۵ به ایران سفر کرده، وضعیت لاله‌زار را چنین توصیف می‌کند: «خیابان لاله‌زار که طولش نسبت به عرضش بسیار زیاد است، به میدان توپخانه منتهی می‌شود و منظره آن، طوریت که بیننده گمان می‌کند مستقیماً به برف‌های توجال می‌رسد. کثرت رفت‌وآمد درشکه و پیاده، این خیابان را شبیه به یکی از خیابان‌های محله فرانسوی‌ها جلوه می‌دهد» (کریمان، ۱۳۵۵، ۲۸۹).

تصویر ۳. ساختمان گراند هتل در خیابان لاله‌زار، اواخر دوره قاجار. گراند هتل، بنایی است با معماری شاخص جهت پذیرایی از سفرا و فرنگی‌ها و مقری برای ملاقات‌های درباریان و اشراف‌زادگان که در اواخر دوره قاجار در خیابان لاله‌زار ساخته شد. چنان‌که در تصویر پیداست، ورودی ساختمان دارای طراحی چشم‌گیر است: سرستون‌های جفت در طرفین با تزئینی برجسته در بالای آن، طاق ورودی هتل با نوشته به فارسی و لاتین، بالکنی بیرون‌آمده به‌سبک نئوکلاسیک که فضای ورودی را مسقف و حدود آن را تعیین می‌کند و اشکال هندسی تزئینی روی نمای ساختمان در طرفین بالکن. این ساختمان نماد چهره‌سازی خیابان از طریق عناصر شاخص معماری و نمایش سنت‌های جدید ساخت در شهر است. مأخذ: <http://abgineharch.ir/2020/08/07/گذری-بر-روزهای-شکوه-لاله‌زار-؛-گراند-هتل/>

این مداخله عبارت است از بهره‌گیری از یک ساختار که عموماً اثر معماری یا مجسمه‌ای است که به یادبود یک رویداد یا شخص خلق شده و یا هدف گرمایی داشت یک اعتقاد یا آیین را دارد. این اثر، بر نشانه‌های مشخص یا نقطه عطفی که توسط حداقل یک ویژگی زیبایی‌شناسی شاخص در بافت شهری متمایز شده، تأکید می‌کند (Souriau, 1999).

• خیابان لاله‌زار^{۱۸}: نماد مدرنیزاسیون شهری تهران

ارنست اورسل^{۱۹}، جهانگرد بلژیکی، از سفرش به ایران طی سال‌های ۱۸۸۵ درباره لاله‌زار می‌نویسد: «این خیابان، خوب سنگ‌فرش شده و در طول جویباری که در دو طرف خیابان جاری است، درختان فراوانی کاشته بودند... این خیابان به دکتر طولوزان نیز معروف می‌باشد، زیرا او که پزشک و حکیم مخصوص و مشاور مورد اعتماد ناصرالدین‌شاه است، در این خیابان سکونت دارد. روبه‌روی خانه دکتر، باغچه عمومی زیبایی قرار دارد که به آن خوب می‌رسند» (اورسل، ۱۳۵۳، ۱۱۰-۱۱۳).

همچنین هاینریش بروگش^{۲۰}، خاورشناس آلمانی که در اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه به تهران آمد، منظره خیابان لاله‌زار را چنین توصیف می‌کند (تصویر ۲): «مردان و زنان، جدا از هم در خیابان مشجر لاله‌زار با قدم‌های آهسته گردش می‌کنند. در خیابان لاله‌زار، دسته‌های زنان خود را با چادر پوشانده و روی سبزه‌ها در کنار بوته‌های گل نشسته

تصویر ۲. منظر ورودی خیابان لاله‌زار از میدان توپخانه در اواخر دوره قاجار. در اواخر دوره قاجار در ضلع شمالی میدان سپه، سردری روبه خیابان لاله‌زار ساخته می‌شود که مسیر آهن واگن‌اسبی نیز از آکس آن می‌گذرد. امتداد شرقی و غربی سردر، دیواره‌ای طراحی شده که قاب‌های هندسی و غرفه‌های تجاری، به نمای آن تنوع بصری می‌دهد. کارکرد مهم‌تر دیواره، ایجاد تمرکز حداکثری و جلب دید ناظر به بازشویی است که روبه خیابان جدید و به‌مثابه ورودی آن طراحی شده است. به‌علاوه، طراحی درگاه ورودی که اصولاً میان فضای عمومی و خصوصی معنادار است، در این‌جا، میان دو فضای شهری عمومی (میدان و خیابان) احداث شده و این اقدام را می‌توان اقدامی جهت ارزش‌دهی به فضایی تفسیر کرد که در مقابل درگاه ورودی گسترده می‌شود؛ یعنی خیابان لاله‌زار. مأخذ: تهامی و ابریشمی، ۱۳۸۶.

بخش اعیان‌نشین بود، متصل کند. این امر، منشأ استقرار خدمات گران‌قیمت در خیابان شد. هتل، سالن‌های سینما و تئاتر، قنادی، گل‌فروشی، آموزشکده موسیقی و کافه، از مهم‌ترین کاربری‌های مورد نظر پهلوی اول برای رونق لاله‌زار بود. لاله‌زار نو به راسته‌ای تشریفاتی تبدیل شد که درباریان و مستشاران مراجعین آن بودند. کیانی روایت می‌کند که «به‌دستور رضاشاه چهرهٔ لاله‌زار دگرگون شد، طاق‌نماهای دو طرف خیابان تخریب و جای آن را ساختمان‌های دوطبقه

تصویر ۴. چاپخانه فاروس، خیابان لاله‌زار در دورهٔ قاجار. این بنا، از نمونه‌های دارای معماری شاخص است: نمای ساختمان با ورودی پیش‌آمده، خود را از بقیه ساخته‌ها تمییز می‌دهد. علاوه بر آن، جفت‌ستون‌های طرفین ورودی و بالکن کنسول‌شده روی آن‌ها در ترکیب با نرده‌های بالکن و آجرکاری نما و شکست‌های هندسی رخ‌بام و تزئینات مثلثی‌شکل بالای قاب پنجره‌ها، از این ساختمان یک ابژه زیبایی‌شناسی تمام‌عیار در قلب خیابان لاله‌زار ساخته است. مأخذ: isna.ir/xdNg3Z

تصویر ۵. سردر ورودی تئاتر نصر و تماشاخانهٔ تهران در دورهٔ پهلوی اول. مأخذ: <https://ettelaat.com/0005mp>

در اردیبهشت ۱۳۰۰، دو ماه بعد از قدرت گرفتن رضاشاه، مطلبی در شماره‌های اختصاصی از مجلهٔ «جغرافیای ملی»^{۳۳} با عنوان «تهرانی که تحویل سردار سپه شد» به چاپ رسید که شامل توصیفات شخصی به نام برد^{۳۴} است که به مدت پنج سال معلم کالج آمریکایی‌ها در تهران بود. وی در مورد لاله‌زار می‌نویسد: «خیابان لاله‌زار تهران مانند خیابان پنجم نیویورک دیده می‌شود و موجب افتخار ساکنین آن است، عصرها این خیابان کوتاه جای پرسه‌زنی جوانان است و مردمان شیک‌پوش ایرانی با طمأنینه در آن راه می‌روند و گاه یک ارمنی که به لباس اروپایی ملبس است، خود را از میان جمعیت می‌نماید. زن‌های ایرانی به‌طور محسوسی همه‌جا غایبند؛ اگر گاهی چند زن جسور در خیابان دیده می‌شود از آنان چیزی جز یک چادر سیاه با کفش‌های پاشنه‌بلند دیده نمی‌شود. مغازه‌های خیابان لاله‌زار، بیشتر اجناس اروپایی عرضه می‌کنند. از کلاه اپرا گرفته تا تلسکوپ. مردمی که عصرها در لاله‌زار وقت می‌گذرانند، می‌توانند از دست‌فروشان بادام‌زمینی برشته، چغندر، بستنی با طعم گلاب یا چیزهای دیگر خریداری کنند. در گوشه‌ای، یک شعبده‌باز سیار، معرکه گرفته و در گوشهٔ دیگر، یک نقال حرفه‌ای، جماعتی را به دور خود جمع کرده که همهٔ این مناظر، این تصور را در شخص ایجاد می‌کند که یک کارناوال سیار وارد شهر شده است. حال آن‌که این، جریان صحنه‌های عادی زندگی روزانه مردم است» (نیکروح، ۱۳۹۱).

اولین کافهٔ جدید به‌سبک اروپایی توسط صدیق‌حضرت، در باغ بزرگی در خیابان درست شد و افراد روشنفکر در آن رفت‌وآمد می‌کردند. دومین کافه به تقلید از این محل، در خانه بزرگی که محل سکونت ناظم‌السلطنه بود، استقرار یافت (طرح ساماندهی، بهسازی و نوسازی خیابان‌های لاله‌زار و فردوسی، ۱۳۸۹). حدفاصل اواخر حکومت ناصرالدین‌شاه و انقلاب مشروطه، اروپاییان مقیم تهران و قشر بورژوازی پدیدآمده از جریانات نوگرایی و تغییر ساختار اجتماعی-اقتصادی، نیاز به تفرجگاهی عمومی با نشانه‌هایی از فرنگ و تجدد چون کافه، رستوران و هتل داشتند. لاله‌زار بهترین بستر برای تحقق این فعالیت‌ها و دارای ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی لازم بود. سالن‌های تئاتر، چاپخانه (تصویر ۴)، مراکز فروش اجناس لوکس و کافه‌ها از مهم‌ترین کاربری‌های خیابان بودند.

در اواخر دورهٔ پهلوی اول، لاله‌زار جنوبی کانون فعالیت‌های تفریحی و فرهنگی اعیان تهران بود. بخش جدیدی به آن اضافه شده بود که از خیابان شاه‌آباد به سمت شمال تا تقاطع با خیابان شاه‌رضا^{۳۵} ادامه می‌یافت. لاله‌زار نو در امتداد لاله‌زار قدیمی برای اتصال مرکز شهر قاجاری (میدان سپه) به خیابان شاه‌رضا ساخته شد تا مرکز را به حاشیه شمالی که

اجتماعی افراد، که به‌واسطهٔ ویژگی عمومی بودنش شاخص می‌شود» (Lévy & Lussault, 2003, 333).

نتیجه‌گیری

خیابان لاله‌زار، دریچهٔ ورود مدرنیته به تهران و به‌دنبال آن، در ایران است. اگرچه از اواسط دورهٔ قاجار سعی شد تا نمادهای مدرنیزاسیون وارد جامعه شود، اما خط مقدم این امر، خیابان لاله‌زار بود. دگرذیسی خیابان از یک تفرج‌گاه پیاده طبیعی شخصی (مخصوص درباریان) در دورهٔ ناصری، با گذر از پیاده‌راهی روشنفکری در اواخر قاجار تا رسیدن به فضای جمعی در دورهٔ پهلوی اول، به‌طور شفاف، مسیر ورود، توسعه و نهادینه شدن مدرنیزاسیون را در تهران ترسیم می‌کند. تلفیق امور سیاسی و اجتماعی در خیابان لاله‌زار باعث تقویت فعالیت‌های عمومی شد و در پی آن، از جنبه‌های اشرافی‌گری کاسته شد. در جریان انقلاب مشروطه از دههٔ ۱۳۰۵، لاله‌زار محل تجمع فعالان سیاسی بود. سالن‌های نمایش متعددی از جمله تئاتر ملی، دهقان، نصر، تئاتر پارس و بعدها، حافظ نو و یاس در اواخر قاجار و اوایل پهلوی ساخته شد و گشایش انواع بوتیک‌های مد و محصولات فرهنگی این خیابان را به بستر یک مدرنیزاسیون روبه رشد در پایتخت ایران تبدیل کرد. لاله‌زار به‌عنوان یک عنصر شهری مدرنیزه‌شده، در آن روزگار، بستر متمرکز نمایش‌های نوین در رویکردهای معماری، هنری، اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی شد (تصویر ۷).

منظر شهری خیابان لاله‌زار که توصیف‌کنندهٔ تشخیص مدرنیته آن است، شبیه به یک «میزانسن»^{۲۶} به‌نظر می‌رسد. مطابقت حداکثری میان شرایط فرهنگی جامعه با کارکرد بناها یا فعالیت‌های اجتماعی هم‌سو با ویژگی دعوت‌کنندگی فضا، مزایای اصلی خیابان لاله‌زار در آن دوران محسوب می‌شوند. به عبارتی می‌توان گفت، منظر مدرن شدهٔ خیابان لاله‌زار منشأ تداوم اهمیت آن نزد مدیریت شهری در دوران پهلوی دوم و حتی پس از انقلاب اسلامی ایران است. نمادی برای تغییر آمیانس شهر و حرکت رو به جلو.

گرفت و مالکان دو طرف خیابان موظف شدند که حداقل نمای دوطبقه را بسازند و مانند یک ساختمان کامل در آن درب و پنجره تعبیه کنند» (کیانی، ۱۳۸۳، ۱۲). کافه پارس و تئاتر نصر از بناهای مهم این دوره است که قدمت آن‌ها به سال‌های ۱۳۱۰ باز می‌گردد (تصویر ۵).

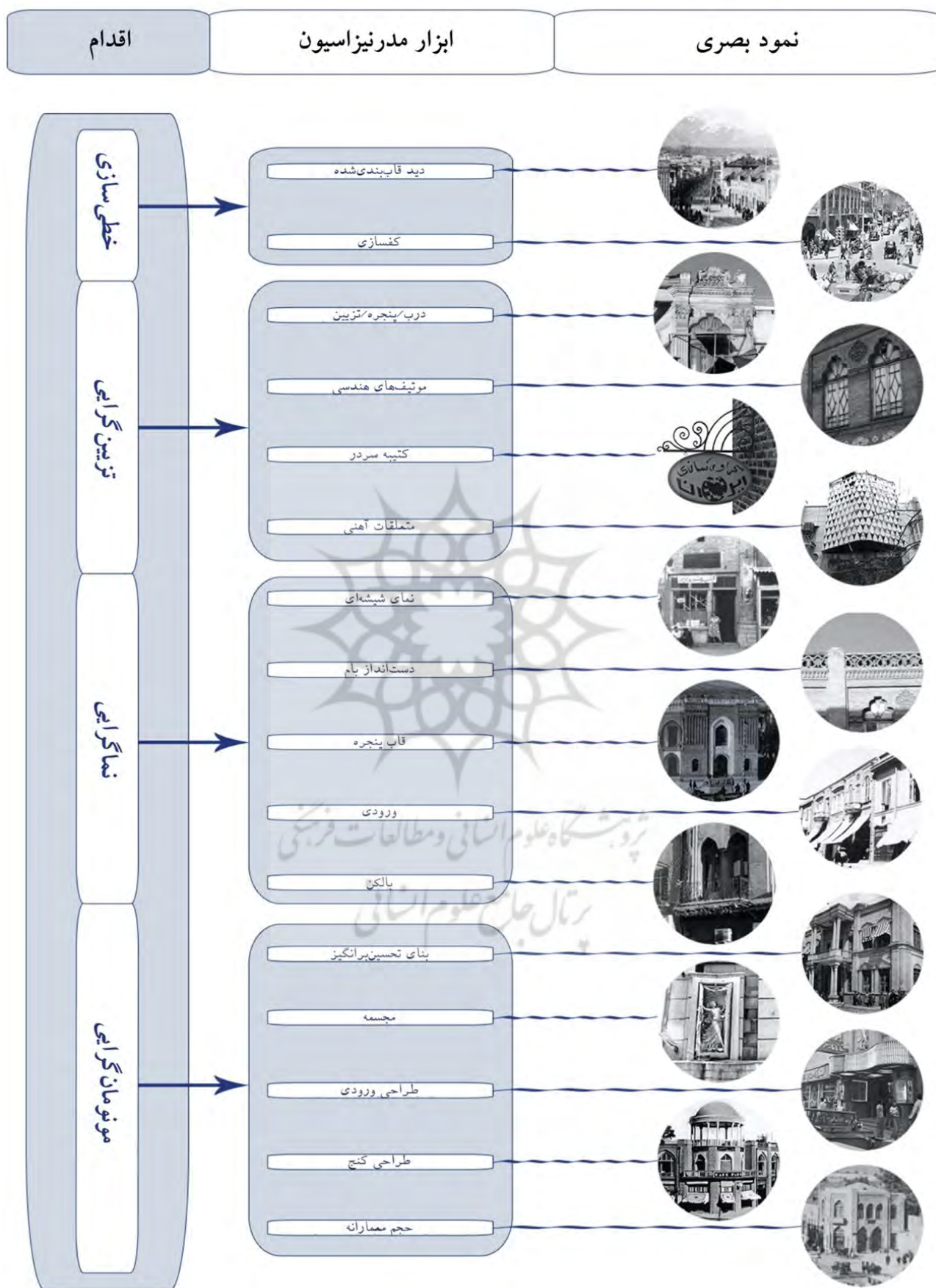
طراحی ورودی‌های شاخص به یکی از سنت‌های رایج در این دوره تبدیل شد. بناهای مهم حکومتی و ساختمان‌های روشنفکری مانند سالن‌های تئاتر یا هتل-رستوران‌ها دارای ورودی‌های جالب‌توجه‌اند که تئاتر نصر با ورودی پر از جزییات آن، مصداق این تحول است. مجسمهٔ فرشتهٔ ایستاده در بالای سردر، سایه‌بان بیرون‌زدهٔ منحنی، چراغ‌های خطی ورودی، ویتترین شیشه‌ای نمایش‌دهندهٔ پوستر فیلم‌های اکران‌شده، ورودی تورفته در امتداد چند پله و نماها و جزییات تزئینی و نشانه‌ای مجموعه، همگی از جزییاتی است که به بدنهٔ بنا اضافه شده است تا نمایان‌گر تفکر غالب آن دوره باشد.

بحث

خیابان لاله‌زار در نخستین سال‌های قرن ۱۴ شمسی، تبلور مدرنیزاسیون شهری در ایران است که مؤلفه‌های آن در تصویر ۶ تبیین شده است. اعمال ابزارهای مدرنیزاسیون در این خیابان به پدیدآمدن آمیانس‌های شهری انجامید که با هم، تشخص مدرنیزاسیون را بسازند و این موضوع، خواسته غایی حاکمیت بود. این آمیانس‌ها عبارتند از:

- برانگیختن احساس تحسین جمعی بین مردم به‌واسطه نوآوری در ساخت‌وساز.
- تولید تجربهٔ فضایی از یک زندگی تعاملی در یک محیط شهری به‌واسطهٔ فعالیت‌های پیشنهادی و کارکردهای فعلی.
- خلق لذت مشترک نظارهٔ منظر طبیعی شهر و بوم با اتکا به پرسپکتیو یک‌نقطه‌ای که مشخصاً برای قاب‌کردن کوه‌ها ایجاد شد.

- القاب حضور قدرت مرکزی غالب با استقرار ساختمان‌های تاریخی که هرگز مشابه آن در فضای عمومی وجود نداشت. مهم‌ترین دستاورد این مداخلات، تبدیل خیابان به فضای جمعی بود. «یکی از فضاهای ممکن برای تحقق فعالیت‌های

تصویر ۶. ارائه بصری مؤلفه های مدرنیزاسیون در خیابان لاله زار. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۷. فرایند مدرنیزاسیون خیابان لاله‌زار در دوره‌های تاریخی از زمان پیدایش تا دوره پهلوی دوم. مأخذ: نگارنده.

پی‌نوشت‌ها

۱. مدرنیزاسیون در فارسی به «نوگرایی» ترجمه شده اما با توجه به مفاهیم فلسفی این واژه و رواج آن در ادبیات شهری ایران، در این پژوهش، از اصل واژه برای ارتباط صریح‌تر با مخاطب استفاده شده است.
 ۲. Industrialization and urbanization.
 ۳. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به آتشین‌بار و متدین، ۱۳۹۷.
 ۴. Iconography. لازم به ذکر است که در پژوهش اولیه، بیش از ۲۰ تصویر به دقت ارزیابی شد و در مورد همه آن‌ها، تحلیل و تفسیر صورت پذیرفت؛ اما در نسخه نهایی مقاله، جهت رعایت چارچوب‌های انتشار، گزیده‌ای از تصاویر ارائه شده است.
 ۵. Modernity - Modernité.
 ۶. Napoléon III (1808-1873).
 ۷. Basse des Oursins.
 ۸. Arcole.
 ۹. Baron Georges-Eugène Haussmann (1809-1891).
 ۱۰. Decoration.
 ۱۱. Alignment.
 ۱۲. Facadisation.
 ۱۳. Pierre Pinon (1945-2021).
 ۱۴. Jean-Charles Moreux (1889-1956).
 ۱۵. Place des Vosges.
 ۱۶. Place Dauphine.
 ۱۷. Monumentalization.
 ۱۸. الهام ناصرالدین‌شاه از الگوی پارسی شانزده‌لیزه برای احداث لاله‌زار که در
- بسیاری از منابع به آن تاکید شده، تنها به‌مثابه یک «تداعی» (an Association) تفسیر می‌گردد: «تداعی، ارتباطی ذهنی میان مفاهیم، رویدادها یا حالات درونی انسان است که عموماً، از تجربه‌های ویژه و شاخص نشأت می‌گیرد» (Klein, 2012). بر همین اساس، هیچ‌گونه مشابهت کالبدی میان لاله‌زار و شانزده‌لیزه قابل مشاهده نیست. (برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به آتشین‌بار و ندایی‌فرد، ۱۴۰۱).
۱۹. Ernest Orsolle (1858-?).
 ۲۰. Heinrich Karl Brugsch (1827-1894).
 ۲۱. Percement. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به آتشین‌بار، ۱۳۹۴.
 ۲۲. Jacques Hardouin (1899-1956).
 ۲۳. National Geographic.
 ۲۴. Bird.
 ۲۵. خیابان شاه‌رضا و امروز خیابان انقلاب، از خیابان‌های اصلی دوره پهلوی اول است که به‌دنبال تخریب حصار ناصری، در جای آن ساخته شده و کاربری‌های شاخص روشنفکری چون دانشگاه تهران و مدرن، چون کافه شهرداری که در آن زمان بسیار بدیع بود، در این خیابان قرار گرفت. حاکمیت برای تأکید بر اهمیت آن، نام شاه را بر آن نهاد. پس از انقلاب اسلامی، نام مهم‌ترین رخداد تاریخی کشور، «انقلاب اسلامی» برای آن برگزیده شد.
 ۲۶. میزاسن (Mise-en-scène) اصطلاحی در حوزه تئاتر و نمایش، به‌معنای صحنه‌آرایی است. این اصطلاح بر چیدمان و ترکیب‌بندی عناصر و اجزای صحنه نمایش، با استفاده از نور و رنگ جهت تولید (یا محدود کردن) میدان دید برای ناظر با هدف قرار دادن او در فضایی از پیش تعریف‌شده دلالت دارد تا در جریان وقوع رویدادی مشخص قرارگیرد و معنا یا احساسی مشخص به وی منتقل شود.

فهرست منابع

- آتشین‌بار، محمد و ندایی‌فرد، احمد. (۱۴۰۱). ارزیابی زیبایی‌شناسانه منظر خیابان لاله‌زار در دوره پهلوی اول با استناد به قوانین شهری در دهه اول و دوم قرن چهاردهم هجری. *آرمانشهر*، ۱۵(۳۸)، ۱-۱۴. <https://doi.org/10.22034/aaud.2020.246274.2306>
- آتشین‌بار، محمد و متدین، حشمت‌اله. (۱۳۹۷). زوال بعد معنایی خیابان در ایران از دوران باستان تا امروز. *باغ نظر*، ۱۵(۶۷)، ۷۱-۸۰. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.80615>
- آتشین‌بار، محمد. (۱۳۹۴). منظر خیابان نفوذی؛ تأثیر خیابان‌های نفوذی بر منظر شهری پاریس. *منظر* ۷(۳۰)، ۵۴-۶۱. https://www.manzar-sj.com/article_10538_2eb79003a96b7bc4a32e9bd313c732f.pdf
- اورسل، ارنست. (۱۳۵۳). *سفرنامه اورسل* (ترجمه علی اصغر سعیدی). زوار. بانی‌مسعود، امیر. (۱۳۹۱). *معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و مدرنیته* (ویرایش دوم). هنر معماری قرن.
- برمن، مارشال. (۱۳۷۹). *تجربه مدرنیته: هر آنچه سخت و استوار است دود می‌شود و به هوا می‌رود* (ترجمه مراد فرهادپور). طرح نو.
- برومندی، فریدون. (۱۳۸۷). خیابان لاله‌زار. *معمار*، ۵۳، ۱۸-۲۱. <http://www.archoma.com/articles/post/15961>
- بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۵). عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری و شهرسازی در دوره پهلوی اول. *مدرس هنر*، ۱(۱)، ۸-۱. <http://ensani.ir/fa/article/download/35192>
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۹۰). *تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران (۲): دوره قاجار و پهلوی*. آرمان‌شهر.
- پولادوند، محمدرضا. (۱۳۸۹). *سی سال محکومیت لاله‌زار*. جمهوری.
- ترقی، گلی. (۱۳۷۱). *خاطره‌های پراکنده*. باغ آینه.
- تهامی، داریوش و ابریشمی، فرشاد. (۱۳۸۶). *گذری بر طهران*. ابریشمی‌فر؛ فرهنگسرای میردشتی.
- حاتمی، علی (کارگردان). (۱۳۵۸-۱۳۶۶). *هزارستان* [مجموعه تلویزیونی]. صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- حاتمی، علی و افخمی، بهروز (کارگردان‌ها). (۱۳۷۶). *جهان‌پهلوان* [تختی فیلم سینمایی]. هدایت فیلم.
- حبیبی، سیدمحسن و اهری، زهرا. (۱۳۸۷). لاله‌زار، عرصه تفرج، از باغ تا خیابان (شکل‌گیری خیابان به سبک اروپایی در دوره ناصرالدین‌شاه). *هنرهای زیبا*، ۳۴، ۵-۱۵. https://jhz.ut.ac.ir/article_27120_f4d50026849a448adc417148c42120c5.pdf
- طرح ساماندهی، بهسازی و نوسازی خیابان‌های لاله‌زار و فردوسی [گزارش منتشر نشده]. (۱۳۸۹). اداره کل پژوهش‌های کاربردی، دانشگاه تهران.
- سینایی، خسرو (کارگردان). (۱۳۵۶). *تصاویر یک شهر، تهران امروز* [فیلم سینمایی]. رادیو و تلویزیون ملی ایران.
- شریف موسوی، امید و بهرامی، علیرضا (کارگردان‌ها و تهیه‌کنندگان). (۱۳۸۳). *هشتصد قدم در لاله‌زار* (فیلم کوتاه).
- شعبانی، امامعلی و کامیاب، جمال. (۱۳۹۱). *سیاست شهری در تاریخ معاصر ایران (۱۲۹۹-۱۳۲۰ شمسی)* با تأکید بر فضاهای عمومی شهر تهران. *باغ نظر*، ۹(۲۳)، ۸۳-۹۲. https://www.bagh-sj.com/article_2458_e28ee4b094e391622a36e972a54f36b5.pdf
- فتحی، حسن (کارگردان) و بشکوفه، حسن (تهیه‌کننده). (۱۳۸۰). *شب دهم* [مجموعه تلویزیونی].
- کریمان، حسین. (۱۳۵۵). *تهران در گذشته و حال*. دانشگاه ملی ایران.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۸۳). *معماری دوره پهلوی اول*، دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- گله، فریدون (کارگردان) و مصیبی، مهدی (تهیه‌کننده). (۱۳۵۴). *کندو* [فیلم سینمایی].
- نیکروح، احمد. (۱۳۹۱، ۱۹ تیر). *گزارش مجله ملی جغرافیایی آمریکا درباره طهران: خیابان «لاله‌زار» تهران مانند خیابان «پنجم» نیویورک است*. روزنامه شرق. <https://www.magiran.com/article/2536958>
- Baudrillard, J. (1992). *Modernité*. In *Encyclopædia Universalis* (Vol. XV, pp. 552-554).
- Belina, B., & Helms, G. (2003). Zero Tolerance for the Industrial Past and Other Threats: Policing and Urban Entrepreneurialism in Britain and Germany. *Urban Studies*, 40(9), 1845-1867. <https://doi.org/10.1080/0042098032000106636>
- Borot, L. (2001). Modernisation. *Cités*, 5, 185-189. <https://doi.org/10.3917/cite.005.0183>
- Brett, D. (2005). *Rethinking decoration: Pleasure & ideology in the visual arts*. Cambridge University Press. <https://books.google.mv/books?id=RdBfiI0BO-8C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Farman, H. F. (1968). The forces of Modernization in Nineteenth century Iran: A Historical Survey. In W. R. Polk & R. L. Chambers (Eds.). *Beginnings of Modernization in the Middle-East: the Nineteenth Century* (pp. 119-151). The University of Chicago Press.
- Guangng, C. (1996). Modernisation et internationalisation urbaines [Urban modernization and internationalization]. *Villes en parallèle*, 23-24, 24-39. <https://doi.org/10.3406/vilpa.1996.1206>
- Jauss, H. R. (1998). La modernité dans la tradition littéraire et la conscience d'aujourd'hui [Modernity in literary tradition and today's consciousness]. In *Pour une esthétique de la réception* [For an aesthetic reception]. Gallimard.
- Karvar, A. (2004). La reforme de l'État et la modernisation de l'armée Persane au 19e siecle: Un processus inachevé [State reform and modernization of the Persian army in the 19th century: An unfinished process]. *Oriente Moderno*, 23 (84), 67-83. <http://www.jstor.org/stable/23073449>
- Levy, J. & Lussault, M. (2013). *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés* [Dictionary of geography and space of societies]. Belin.
- Losada, J. M. (2005). Modernisme: Questions de théorie [Modernism: Questions of Theory]. *Thèlème. Revista Complutense de Estudios Franceses*, 20, 149-162. <https://>

www.researchgate.net/publication/39320270_Modernisme_questions_de_theorie

- Miles, S. & Paddison, R. (2005). Introduction: The Rise and Rise of Culture-led Urban Regeneration. *Urban Studies*, 42 (5-6), 833-839. <https://doi.org/10.1080/00420980500107508>.
- Ethier, G., & Margier, A. (2019). Spectacularisation urbaine et logement social: la place des Habitations Jeanne-Mance dans le Quartier des spectacles de Montréal [Urban spectacularization and social housing: the Place des Habitations Jeanne-Mance in the Quartier des spectacles of Montreal]. *Métropoles*, 24. <https://doi.org/10.4000/metropoles.6771>.
- Klein, S. (2012). *Learning: Principles and Applications* (6th ed.). SAGE.
- Moreux, J. C. (1941). Quelques considérations sur l'aménagement des villes [Some considerations on city planning]. *L'Illustration*, 5124, 5-8.

- Poutissou, J. C. (2008). *L'urbanisme hier et aujourd'hui. Et demain... ?* [Urban planning yesterday and today. And tomorrow... ?]. AUEG. <https://aueg.org/wp-content/uploads/2016/09/2008-lurbanisme-hier-aujourd'hui-et-demain-jc-poutissou.pdf>
- Pumain, D., Paquot, T., & Kleinschmager, R. (2006). *Dictionnaire La ville et l'urbain* [The city and the urban dictionary]. Economica-Anthropos. <https://doi.org/10.4000/cyberge0.1722>
- Riisberg, V. & Munch, A. V. (2015). Decoration and Durability. Ornaments and their "appropriateness" from fashion and design to architecture. *ARTIFACT*, 3(3), 5.1-5.13. <http://dx.doi.org/10.14434/artifact.v3i3.3918>.
- Souriau, É. (1999). *Vocabulaire d'esthétique* [Aesthetics vocabulary] (2nd ed., A. Souriau, Ed.). Presses Universitaires de France.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

آتشین بار، محمد. (۱۴۰۲). لاله‌زار، خط مقدم مدرنیزاسیون در تهران (لاله‌زار بازتاب نفوذ مدرنیته از شهر به جامعه ایرانی). *باغ نظر*، ۳۰ (۱۲۹)، ۹۱-۱۰۰.

DOI:10.22034/BAGH.2024.441276.5560

URL: https://www.bagh-sj.com/article_190876.html

